

National Identity as a Discursive Formation: Main Subjects of Construction

UDC: 316.4

DOI: <https://doi.org/10.15421/172594>**Yablunovskyi Artur**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0003-8896-900X>, arthuryablunovsky@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

The article is devoted to the process of constructing national identity. National identity is considered as a discourse disseminated within the framework of symbolic power. The approach presented in the article will be useful for further study of the transformations of Ukrainian identity.

The objective of the study is to outline the role of the main actors involved in the construction of national identity.

Results. The roles of such actors as the state, political parties, civil society, foreign states, and the family in constructing national identity are defined.

Conclusions. Nation-states seek to increase their legitimacy among the population and to standardize governance. For this reason, they attempt to shape a unified national identity among all citizens. Through their institutional systems, they disseminate a standardized language, an official historical narrative, a unified set of national cultural forms and symbols, common foreign policy assessments, and unifying nationalist values.

The full implementation of a particular national construction project is possible only with control over state institutions. However, other actors can also disseminate a certain national discourse among a significant number of individuals. Political parties attempt to mobilize people to support them by shaping a certain type of national identity. Civil society actors aim to enhance the role of representatives of particular social groups within the social hierarchy by promoting specific national construction projects. Foreign states may support forms of nation-building that serve their national interests. The family seeks to ensure its reproduction and, in doing so, instills a certain type of national identity in children.

Keywords: national identity, identity construction, discourse, symbolic power, symbolic struggle, hegemony, nation-state, legitimacy

Національна ідентичність як дискурсивне утворення: основні суб'єкти конструювання

Яблуновський Артур*Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Стаття присвячена процесу конструювання національної ідентичності. Національна ідентичність розглядається як дискурс, що поширюється в рамках реалізації символічної влади. Викладений в статті підхід буде корисним для подальшого вивчення трансформацій української ідентичності.

Метою дослідження є окреслення ролі основних суб'єктів, що займаються конструюванням національної ідентичності.

Результати. Окреслена роль в конструюванні національної ідентичності таких суб'єктів як держава, політичні партії, громадянське суспільство, іноземні держави та сім'я.

Висновки. Національні держави намагаються підвищити свою легітимність у населення та стандартизувати управління ним. Із-за цього вони намагаються сформувати у всіх громадян єдину національну ідентичність. За допомогою системи своїх інститутів вони поширюють стандартизовану мову, офіційний історичний наратив, уніфіковану сукупність національних культурних форм та символів, спільних зовнішньополітичних оцінок та об'єднуючих націоналістичних цінностей.

Повністю реалізувати певний проєкт національного конструювання можливо лише маючи контроль над державними інституціями. Але інші суб'єкти можуть поширити певний національний дискурс серед значної кількості індивідів. Політичні партії намагаються мобілізувати людей на свою підтримку, формуючи в них певний тип національної ідентичності. Суб'єкти громадянського суспільства намагаються підвищити роль в соціальній ієрархії представників певних соціальних груп за допомогою просування певного проєкту національного конструювання. Іноземні держави можуть підтримувати ті форми національного будівництва, що сприятимуть їх національним інтересам. Родина намагається забезпечити своє відтворення, завдяки чому формує в дітей певний тип національної ідентичності.

Ключові слова: національна ідентичність, конструювання ідентичності, дискурс, символічна влада, символічна боротьба, гегемонія, національна держава, легітимність

Вступ.

Російсько-українська війна призвела до значних змін в українській національній ідентичності. Це проявляється в багатьох аспектах: ціннісному, мовному, історичному тощо. Часто ці зміни розглядають в есенціалістському ключі – як неминуче повернення до своєї споконвічної сутності. Із-за цього ігнорується значна робота по конструюванню національної ідентичності, що проводиться рядом суб'єктів.

В українських соціо-гуманітарних науках бракує робіт, що б окреслювали роль різних інститутів та акторів в процесі конструювання національної ідентичності. Це ускладнює застосування конструктивістського підходу до національної проблематики. З'являється необхідність в створенні теоретичної рамки для дослідження формування національної ідентичності, що узагальнювала б найвпливовіші конструктивістські теорії.

Мета дослідження полягає в окресленні ролі основних суб'єктів, що займаються конструюванням національної ідентичності.

Аналіз попередніх публікацій. Важливими для розуміння дискурсивної природи ідентичності є роботи М. Фуко. Він же підкреслює нерозривний зв'язок дискурсу з владою та необхідність дослідження того, як владу здійснюють різні інститути (Foucault, 1972, 1977, 2009).

Ключовими для розуміння того, як індивідам «нав'язується» певна ідентичність є концепції «символічної влади» та «символічної боротьби» П. Бурдьє. Також важливим є його розуміння ролі сучасної держави в конструюванні національної ідентичності (Bourdieu, 1985, 1990, 1991, 2014). Для вивчення процесу «символічної боротьби» корисною є концепція «гегемонії», яку виклав у своїй роботі А. Грамші (Gramsci, 1971).

Важливими авторами, що досліджували національну ідентичність з конструктивістської перспективи були Б. Андерсон (Anderson, 1983), Е. Гелнер (Gellner, 1983), Е. Гобсбаум (Hobsbawm, 1983) та М. Білліг (Billig, 1995). Роль освіти в конструюванні національної ідентичності розглядав Л. Альтюссер (Althusser, 1971), армії – Ю. Вебер (Weber, 1976), соціальних рухів – Е. Сміт (Smith, 1991), медіа – С. Голл (Hall, 1997), інтелектуалів – М. Грох (Hroch, 1985), іноземних держав – Р. Брубейкер (Brubaker, 1996).

Результати дослідження.

На нашу думку, найпродуктивнішим способом вивчення національної ідентичності є її розгляд в якості дискурсивного конструкту. Дискурс можна спрощено визначити як систему висловлювань на певну тему, що визначає бачення світу індивідами. Дискурс є довільною сукупністю значень, проте в повсякденному житті індивіди нерелексивно сприймають його як об'єктивне відображення реальності.

Автором найвідомішої концепції дискурсу є М. Фуко. Він коротко визначав дискурс як «практику, що систематично формує об'єкти, про які вона говорить» (Foucault, 1972). Усередині кожного дискурсу встановлюються правила хто, коли та про що може говорити, а хто позбавлений такого права. Це дозволяє казати про те, що дискурс не є нейтральним, а чітко пов'язаний з владою. Кожне висловлювання є результатом волі до влади та бажання нав'язати свою систему знання. Фуко вважав, що «влада-знання» не централізована в державі, а певним чином «розлита» по всьому соціальному простору. Особливу увагу він приділяв тому, як різні інститути здійснюють владні функції та нав'язують причетним до них індивідам «правильний» спосіб думки та ідентичності (Foucault, 1977).

Важливим в цьому контексті є концепції «символічної влади» та «символічної боротьби» П. Бурдьє. На його думку, символічна влада – це «влада засновувати даність через висловлювання, влада змушувати бачити і вірити, утверджувати чи змінювати бачення світу і, тим самим, впливати на світ» (Bourdieu, 1991, p. 170). Символічна влада діє через механізми номінації (надання явищам світу визначень та приписування якостей) та класифікації (розділення явищ по своїм місцям в системі). Номінація та класифікація завжди створюють соціальну ієрархію, окреслюючи «правильне» положення різних соціальних груп.

Символічна влада, як правило, є результатом символічної боротьби. Різні соціально-політичні сили висувають свої дискурсивні системи і вступають у протистояння з носіями інших: «Різні класи та їх фракції включені у власне символічну боротьбу за нав'язування визначення соціального світу, що найбільше відповідає їхнім інтересам, причому поле ідеологічних поглядів відтворює у перетвореній формі поле соціальних позицій» (Bourdieu, 1991, p. 167). Перемога у символічній боротьбі та нав'язування своєї системи номінації та класифікації ніколи не є абсолютною. Ця система отримуватиме спротив з боку носіїв альтернативних символічних систем, що підіриватиме її легітимність.

Національну ідентичність також можна розглядати як продукт символічної влади та символічного насильства. Домінуючі актори та інститути нав'язують індивідам уявлення того, що вони є членами нації. Це містить в собі багато аспектів: лояльність до рідної мови, дотримання певного історичного наративу, прихильність до сукупності культурних форм та символів, прийняття спільних зовнішньополітичних оцінок і підтримка націоналістичних цінностей. Для того, щоб причетні індивіди повинні не сумніватись в «природності» своєї ідентичності, проводиться значна символічна робота. Далі проведемо докладний аналіз того, як до «націоналізації» свідомості причетні різні суб'єкти.

Головним суб'єктом, що займається конструюванням національної ідентичності є національна держава. Еліти таких держав займаються конструюванням ідентичності своїх громадян з двох основних причин: необхідності в легітимності та стандартизації управління.

Проблематику легітимності в соціології вперше почав розвивати Макс Вебер. На його думку, монополія на легітимне насильство є найважливішою характеристикою держави. Легітимність він визначав як віру підданих у те, що існуюча влада має право на панування (Weber, 1946).

Важливий внесок у вивчення ролі легітимності для існування держав та режимів внесли марксистські теоретики. На їх думку, ключова роль в цьому питанні належить ідеології. Карл Маркс визначав її як «помилкову свідомість», що виробляється буржуазією та заважає робітничому класу зрозуміти сутність капіталізму.

Антоніо Грамші критикував ортодоксальний марксизм за пояснення всіх процесів виключно економічними факторами і недостатню увагу до ідеологічно-культурної сфери. Остання ж не тільки має автономію від економіки, але часто є важливішою за неї.

Ключовим поняттям для думки Грамші є гегемонія. Він вважав її необхідною для підтримання існуючого порядку, так як останній не може триматись виключно на державному насильстві. Він розумів під нею форму панування, за якої панівний клас забезпечує свою владу через згоду, досягаючи інтелектуального та морального лідерства в суспільстві. Це процес, коли ідеологічні цінності та норми панівного класу стають «здоровим глуздом» для всіх класів. Вони поширюються через громадянське суспільство і легітимізують існуючі державні інституції та соціально-економічні відносини. Певний тип національної свідомості є важливою частиною гегемонії. Гегемонія є динамічною, відтворюється через ідеологічну боротьбу і може бути оскаржена шляхом створення контр-гегемонії з боку підлеглих класів (Gramsci, 1971).

Ще одним неомарксистським теоретиком, що працював в цьому напрямку був Луї Альтюссер. Він продовжує думку Грамші в тому, що капіталістичний соціально-політичний порядок відтворюється не стільки на прямому державному насильстві, стільки на ідеологічному домінуванні. Він вважав, що держава містить в собі 2 типи апаратів: репресивні та ідеологічні. До репресивних він відносив інститути, що функціонують із застосуванням насильства: армію, поліцію, суди та в'язниці (Althusser, 1971).

Ідеологічні апарати держави, як школа чи ЗМІ, забезпечують інтерналізацію певної ідеології. За Альтюссером, ідеологія не відображає реальність експлуатації, а створює ілюзорне сприйняття. Люди думають, що живуть у «вільному» суспільстві, де

успіх залежить від зусиль, а не від класової структури. Ключовим інструментом ідеології є інтерпеляція. Вона полягає в тому, що ідеологія перетворює індивідів на суб'єктів. Це процес «оклику», коли ідеологія «гукає» людину, і вона впізнає себе як адресата, приймаючи підпорядкування. Людина інтерпелювана ще до народження (сім'я готує «місце» для дитини). Суб'єкт має ілюзію свободи, хоча насправді він підпорядкований «Великому суб'єкту» у вигляді держави. На думку Альтюссера, націоналізм є одним з елементів, що поширюються через комунікаційний апарат. Це щоденна порція ідеології, яка забезпечує відтворення капіталізму, роблячи індивідів покірними суб'єктами (Althusser, 1971).

Схожим чином трактував роль держави і П. Бурдьє. На його думку, держава епохи модерну отримала монополію не тільки на легітимне фізичне насильство, але й на символічне насильство. Без символічного насильства фізичне не було б легітимним. Символічне робить примус «невидимим» – люди підкоряються, бо вірять у «спільне благо», що забезпечує держава (Bourdieu, 2014).

Держава нав'язує індивідам «правильні» категорії класифікації через освіту, статистику, ідентифікаційні документи тощо. Із-за цього державні інститути здаються «нейтральним» арбітром, а не інструментом домінування. Суб'єкти погоджуються з державним порядком несвідомо, бо він здається універсальним і справедливим. За Бурдьє, важливу роль для легітимації існування держави відіграє конструювання національної ідентичності. Завдяки ній індивіди починають сприймати державу як «природного» виразника інтересів нації (Bourdieu, 2014).

Розглянемо другу причину із-за якої держави конструюються національні ідентичності. Це – необхідність стандартизації управління. Держава епохи Модерну намагається класифікувати все живе та не живе на своїй території, оформити ці дані в числовому виразі та зайняти «ефективним» управлінням цим всім.

П. Бурдьє підкреслював, що стандартизація лежить в основі сучасної держави: «Процес уніфікації, централізації, стандартизації, гомогенізації є актом створення держави» (Bourdieu, 2014 р. 120). Відбувається процес заміни локальних, феодальних норм на універсальні стандарти, нав'язані центром. Наприклад, держава замінює феодальні права уніфікованим юридичним кодексом, локальні форми вимірювання – нормалізованими вагами та мірами. Все це створює універсальний стандарт, дійсний для всіх індивідів у певному територіальному просторі. Державний потяг до уніфікації призводить до поширення єдиної національної ідентичності через освіту та інші інститути.

Мішель Фуко також вважав, що уніфікація лежить

в основі управління сучасної держави. Держава класифікує людей за демографічними, економічними та біологічними ознаками для управління «видом». Вона встановлює норми для керування поведінкою представників різних категорій населення. У різних державних інституціях, таких як школа, армія чи в'язниця, вводяться розклади та правила, що роблять індивідів передбачуваними й продуктивними. За Фуко, класифікація та стандартизація дозволяють сучасній державі керувати через знання та норми, а не лише через примус. Ці механізми роблять владу всепроникною, перетворюючи людей на суб'єктів, чий тіла, поведінка та життя піддаються постійному контролю (Foucault, 1977). Створення суб'єктів з «правильною» національною ідентичністю є частиною цього процесу.

Тепер розглянемо яким чином держава конструює національну ідентичність. Державні інституції створюють єдину дискурсивну систему, яку в подальшому намагаються поширити на все населення. Згідно до П. Бурдьє, держава концентрує культурних капітал та монополізує поширення символічних благ (Bourdieu, 2014). Це включає в себе наступні напрямки: створення стандартизованої мови, офіційного історичного наративу, уніфікованих національних культурних форм та символів, спільних зовнішньополітичних оцінок і об'єднуючих націоналістичних цінностей. В різних національних проєктах ці компоненти можуть відігравати відмінну роль. В проєктах, де домінують етнічні характеристики, ключова роль буде надаватись мові та історичному наративу. В більш «громадянських» проєктах важливішими будуть спільні патріотичні цінності. Проте, як правило, існує певне їх поєднання.

Розглянемо всі ці компоненти по черзі.

Важливим напрямком державної політики по конструюванню національної ідентичності є створення та поширення стандартизованої мови. Часто цим займаються спеціально створені філологічні інституції. В деяких країнах цей аспект може бути другорядним, так як частина з них не має своєї окремої мови (наприклад, країни Латинської Америки), а інша частина має кілька рівноправних державних мов (як Швейцарія). Проте, як правило, мовна уніфікація є одним з ключових аспектів націотворення. Володіння нею дозволяє мешканцям країни стати більш уразливими для подальшої інтерналізації національної системи класифікацій. Також усвідомлення себе як таких, що розмовляють однією мовою, в значній мірі сприяє формуванню уявленої спільноти (за Б. Андерсоном (Anderson, 1983).

Ернест Гелнер підкреслював, що єдина стандартизована мова є основою модерних націй. Вона приходить на зміну багатьох локальних діалектів, носії яких не могли зрозуміти один одного. Індустріальна економіка потребує високомобільної робітничої сили, що, в свою чергу, викликає необхідність поширення

єдиної мови на все населення. Розповсюдити подібну мову може лише національна держава за допомогою системи освіти (Gellner, 1983).

П'єр Бурдьє трактував мову як соціальний конструкт, який держава уніфікує, щоб створити єдиний лінгвістичний ринок. Це дозволяє державі нав'язати «правильну» мову як норму, маргіналізуючи локальні діалекти. Мовна уніфікація є формою символічного насильства, що стандартизує мислення її громадян. Держава поширює форму класифікації, в якій спільна мова стає маркером національної приналежності. Це, в свою чергу, призводить до того, що громадяни з більшою готовністю приймають державний порядок, що формується «їх» мовою (Bourdieu, 2014).

Наступний напрям державної політики по конструюванню національної ідентичності – створення офіційного історичного наративу. Він відіграє важливу роль в традиційній легітимзації держави та її еліт. Вони отримують можливість позиціонувати себе як продовжувачів справи великих діячів минулого, що спонукає підлеглих бути більш лояльними до їх правління.

Ключовим механізмом в даному контексті є «винайдення традицій» (за Гобсбауном (Hobsbawm, 1983)). За допомогою нього підкреслюється тяглість історії між давніми часами та сьогоденням, ігноруючи розриви між різними періодами. Основою історичного наративу є перелік ключових подій з їх «правильними» трактуваннями, перелік героїв та антигероїв. П. Бурдьє підкреслював, що держава створює «пантеон великих людей», які відповідають певним важливим для правлячої еліти принципами (Bourdieu, 2014, p. 215).

Наступний напрямок державної політики – створення та поширення уніфікованих культурних форм та символів. Держава визначає, які культурні елементи є національними, а які принесеними ззовні. «Правильна» національна культура має бути аутентичною, тобто відмінною від інших культур, особливо сусідніх до неї. Це дозволяє вибудувати символічні кордони (Barth, 1969) та автономізувати національну систему значень від інших. Автентичність культурних творів часто включає в себе їх створення національною мовою, використання місцевих культурних кодів, відображення того, що проголошується «національним характером» та патріотичне ставлення до батьківщини. Державні інституції усіляко сприяють культурним практикам, що трактуються як національні, і намагаються зменшити роль тих, що вважаються «нав'язаними ззовні». Культурні елементи, що визнаються найважливішими, проголошуються національними символами.

Частиною культурної уніфікації є поширення єдиного набору символів. Символами нації може стати практично будь-що: її намальована на карті територія,

видатні політичні та культурні діячі, визначні художні твори (як фольклорні, так і авторські) і персонажі з них, кухня, одяг, побутові предмети тощо. Дискурс, що поєднує певну сукупність цих елементів і є основою національної ідентичності: «ми – нація Х, що має таку територію, таку кухню і т. д.»

Ключовими символами для нації обов'язково стають намальована на карті територія її держави та державні символи – прапор, гімн та герб. Їх наявність відрізняє націю від етносу, так як перша завжди несе в собі політичний компонент. Ці символи грають особливу роль в національних ідентичностях, в яких домінують громадянські характеристики.

Держава займається уніфікацією культурних форм та символів. Традиційні етнічні культури, як правило, є досить децентралізованими: наприклад, в сусідніх селах можуть бути різні костюми чи пісні. Державні інституції ж створюють та поширюють один набір культурних форм та символів для мешканців всієї країни, що повинно гарантувати національну єдність. Рівень подібної символічної уніфікації залежить від рівня централізації держави, проте в певній мірі цей процес є обов'язковим для національного конструювання.

Ще один напрямок конструювання національної ідентичності – створення та розповсюдження спільних зовнішньополітичних оцінок. По-перше, ці оцінки полягають у сприйнятті інших націй та їх держав. Вони можуть сприйматись як близькі або як чужі. Ф. Барт вважав, що основою етнічної ідентичності є проведення символічних кордонів з іншими етносами (Barth, 1969). Це вірно і для національних ідентичностей, які можуть існувати лише маючи символічні кордони з іншими націями. Масштаб «іншування» націй державними інституціями залежить від політичного контексту. У випадку дружніх відносин з їх державами буде конструюватись наратив, що підкреслює спільні сторінки історії та близькість культур. У випадку ворожих – акцент робитиметься на конфронтаційних періодах історії та культурній несумісності. В крайніх випадках це може виливатись в пропаганду ксенофобії. Масове уявлення про певну націю та державу як «споконвічного ворога» додає легітимності діям «своєї» держави проти неї.

По-друге, важливими для національної ідентичності можуть бути ставлення до транснаціональних «цивілізацій». Наприклад, може підкреслюватись те, що нація є частиною «європейської» чи «ісламської» цивілізації. Подібне конструювання додає легітимності відносинам з іншими державами «цивілізації» та їх об'єднаннями.

Останній напрямок державної політики по конструюванню ідентичності – створення та поширення націоналістичних політичних цінностей. Основою їх є бажання досягти або зберегти незалежність, єдність та окрему ідентичність своєї

нації. Найкращим же інструментом для цього вважається існування своєї національної держави. Заради неї члени нації повинні бути готові на значні жертви, аж до готовності віддати своє життя. Національна ідентичність повинна бути пріоритетною за інші форми ідентифікації. Б. Андерсон порівнює націоналізм з релігією, в якій смертний індивід отримує вічне життя в майбутніх поколіннях нації (Anderson, 1983).

Тепер розберемо ключові інструменти, за допомогою яких держава поширює створені «національні» дискурси. Першим з них є націоналізація діяльності бюрократичного апарату. Процес управління переводиться на національну мову, державні інституції отримують національну символіку та ритуали. «Націоналізовані» бюрократи, як правило, самі отримують сильну національну ідентичність. Наприклад, на думку Б. Андерсона спільноти чиновників національної держави були прообразом майбутніх уявлених спільнот (Anderson, 1983). На додачу до цього вони «націоналізують» підлегле державі населення за допомогою поширення стандартизованих мов (без їх знання неможливо взаємодіяти з державним апаратом) та символів. Постійна наявність символіки в державних інститутах сприяє формуванню ідентичності серед індивідів, що бачать її у своєму повсякденному житті (Billig, 1995).

Важливу роль в цьому контексті відіграє «націоналізація» армії в комплекті з обов'язковою військовою службою. Серед призваних на службу чоловіків з різних регіонів посилюється національна солідарність, вони краще освоюють національну мову та набір національних символів і цінностей (Weber, 1976).

В контексті історії ключову роль відіграє комеморативна політика держави. За допомогою неї державні еліти поширюють офіційний історичний наратив на підлегле населення. Вони включають в себе заснування історичних музеїв, встановлення свят, надання топонімів та створення монументів.

Музеї завжди відображають певну інтерпретацію історичних подій, акцентують увагу на одних деталях та ігнорують інші. Бенедикт Андерсон підкреслював, що музеї допомагають сучасним державам символічно «присвоїти» історію, що відбувалась до їх появи (Anderson, 1983). Офіційні свята відзначають події, що держава вважає ключовими для свого існування. Їх наявність додає національного забарвлення плину часу.

Державна політика в галузі топонімії та створення монументів також відображає офіційну інтерпретацію історичних подій. Визначений державою «пантеон великих людей» глорифікується в назвах географічних об'єктів та пам'ятниках. Їх наявність формує ідентичність у тих, хто з ними стикається у повсякденних практиках.

Наступний інструмент держави по поширенню національних дискурсів – це медійна політика.

Докладніше про роль медіа для конструювання національної ідентичності буде сказано пізніше. Проте варто зазначити, що держава має значний вплив на функціонування ЗМІ та мистецьких інституцій. Вона може сама володіти ними, або впливати на них через регуляції та фінансування. Завдяки цьому державні інституції можуть формувати інформаційну повістку в аспекті «правильного» відображення національних питань. Держава може регулювати мову, на якій виходять ЗМІ та мистецькі твори й визначати їх культурно-символічне та ціннісне наповнення. Також вона має можливість обмежувати іноземний медіа-контент, щоб автономізувати систему значень на національну тему від сторонніх впливів. Масштаб подібного регулювання залежить від рівня свободи слова, проте в тій чи іншій мірі присутній в усіх країнах.

Найголовнішим інструментом для конструювання національної ідентичності є освіта. Саме за допомогою неї в найбільшій мірі здійснюється символічна влада держави над своїм населенням. Сучасні національні держави, як правило, зобов'язують всіх громадян отримати загальну шкільну освіту. Разом зі знаннями та навичками учні отримують ідеологічну «обробку», що формує в них «правильну» національну ідентичність. Вони навчаються володіти стандартизованою мовою, інтерналізують офіційний історичний наратив, набір уявлень про культурні форми, символи та цінності. На відміну від децентралізованих освітніх систем в традиційному суспільстві, держава епохи модерну централізує виробництво шкільних програм. Також вона намагається монополізувати ідеологічний вплив на дітей, щоб зробити з них «правильних» громадян.

Луї Альтюссер вважав шкільний ідеологічний апарат держави ключовим при розвинутому капіталізмі. Школа навчає не лише практичним навичкам, але й поширює ідеологію «правильної» професійної, етичної, громадянської та національної свідомості. Це забезпечує відтворення відносин експлуатації, бо майбутні робітники вчаться поважати існуючий соціально-політичний устрій. Ідеологія в школі матеріалізується в практиках та ритуалах, яким необхідно підкорятись. Школа інтерпелує дітей як «вільних» суб'єктів, але насправді готує їх до підкорення існуючому порядку (Althusser, 1971).

Ще одним інструментом конструювання національної ідентичності є державна статистика. В домодерновий час володарів цікавила тільки численність підлеглих їм людей (як правило, лише дорослих чоловіків) для стягнення з них податків. Модерні ж держави при переписуванні категоризують своє населення за великою кількістю параметрів. Етнонаціональні характеристики свого населення – один з показників, що найчастіше вимірюють сучасні переписи. В результаті, у кожного індивіда є своє місце в «класифікаційній мережі», що визначає діяльність державних інститутів по відношенню до нього.

Часто категорії, до яких відносять людей переписи, далекі від існуючих форм самоідентифікації. Але з часом діяльність інститутів (шкіл, лікарень, поліцейських відділків тощо), що звертаються до людей як приналежних до певних категорій, починає змінювати їх самосвідомість (Anderson, 1983).

Підсумовуючи розповідь про роль держави в конструюванні національної ідентичності, варто сказати, що її вплив не є тотальним. По-перше, рівень уніфікуючої політики держави залежить від демократичності її режиму. Одні держави наполягають на повній асиміляції всього населення в домінуючу культуру, інші – дають значний простір для розвитку локальних та етнічних ідентичностей. По-друге, держава є простором політичної боротьби між різними групами впливу, що можуть відстоювати відмінне бачення національної ідентичності. Прихід до влади іншої групи чи зміна політичного балансу може призвести до значних змін в політиці національного конструювання. По-третє, держава не є єдиним суб'єктом конструювання національної ідентичності. Інші актори та інститути можуть просувати альтернативні проєкти національної ідентичності, що заважатиме уніфікуючій державній політиці.

Повноцінно реалізувати певний проєкт національного конструювання можна лише за допомогою державних інституцій. Проте, за сприятливих обставин, можна поширити національну ідентичність серед значної кількості осіб і за допомогою не-державних механізмів.

Наступним важливим суб'єктом конструювання національної ідентичності є політичні партії. Найчастіше партію визначають як об'єднання людей, що прагне досягти мети, загальної для її членів шляхом отримання і здійснення політичної влади. У випадку нерозвиненості партійної системи цю роль можуть виконувати різні елітні групи. Зазвичай партії мають певну програму того, як вони будуть організовувати державну політику після приходу до влади. Вони займаються пропагандою цієї програми серед населення, щоб мобілізувати його на свою підтримку. Часто ця програма включає і проєкт необхідної національної політики, поширення якого серед громадян формує їх національну ідентичність.

Повноцінно реалізуватись партійний проєкт національного будівництва може тільки після приходу цієї політичної сили до влади. В цьому випадку партія отримує всі необхідні бюрократичні інструменти для поширення певного національного наративу на все населення. Проте, навіть перебуваючи в опозиції, партія може серйозно впливати на ідентичність своїх прихильників. Для цього вона повинна мати значну символічну владу, що, в свою чергу залежить від наявності в неї символічного капіталу. Ключовим фактором наявності у партії останнього є її здатність отримувати підтримку з боку громадянського суспільства.

Актори громадянського суспільства є наступним важливим суб'єктом конструювання національної ідентичності. Воно зазвичай визначається як сфера соціального життя, незалежна від держави та ринку, де люди добровільно формують організації, рухи та ініціативи для просування спільних інтересів і захисту своїх прав.

Подібні суб'єкти можуть або доповнювати діяльність держави по організації соціального життя або навіть замінити її. Мішель Фуко вважав, що взятий в широкому розумінні «державний інтерес» значно масштабніший за діяльність конкретних державних органів. Уявлення про необхідність ефективного управління населенням пронизує не лише державу, але й громадянське суспільство модернової доби. І якщо держава недостатньо ефективна в цьому, то управлінські завдання можуть взяти на себе неурядові об'єднання, ЗМІ, благодійні фонди чи навіть революційні групи (Foucault, 2009).

П. Бурдьє вважав, що будь-яка група може існувати лише маючи певні організації чи органи, що «говорять» від її імені. Подібні інституції приносять «правильну» свідомість членам групи та мобілізують її на дії. За допомогою подібних представників сукупність розрізнених індивідів перетворюється на спільноту (Bourdieu, 1985). Подібний підхід є досить актуальним для погляду роль акторів громадянського суспільства в конструювання національної ідентичності.

Громадянське суспільство, як правило, є простором боротьби між різними групами. Різні об'єднання просувають відмінні цінності та лобюють протилежні інтереси. А. Грамші розглядав його як місце боротьби за гегемонію. Різні класи намагаються поширити свій гегемоністичний проєкт за допомогою роботи в інституціях громадянського суспільства: церквах, профспілках, ЗМІ, культурних асоціаціях та інтелектуальних колах. Завоювання гегемонії в них дає можливість отримати державну владу, що буде опиратись на масову підтримку (Gramsci, 1971). Одним з ключових аспектів боротьби за гегемонію є боротьба між відмінними проєктами національного будівництва. Актори громадянського суспільства можуть або підтримувати гегемоністичний національний проєкт, що реалізується правлячою в державі елітою, або відстоювати власні контргегемонії.

Розглянемо як це відбувається в таких інститутах громадянського суспільства як громадянські об'єднання, медіа, інтелектуальні спільноти та релігійні організації.

Ключовим актором громадянського суспільства є громадянські організації та рухи. Найчастіше їх визначають як об'єднання громадян для боротьби за спільні інтереси. У національному контексті можна виділити 4 основні типи об'єднань:

1. Націоналістичні рухи;

2. Рухи за права етнічних меншин;

3. Спеціалізовані громадянські організації та ініціативи;

4. Об'єднання, що мають іншу основну сферу діяльності, але торкаються національних питань.

Націоналістичні рухи мобілізують значну кількість осіб на досягнення незалежності, єдності та окремої ідентичності для певної нації (Smith, 1991). Зі збільшенням чисельності учасників відбувається інституціоналізація та виділення керівництва, що починає діяти в своїх інтересах. Іноді рухи з самого початку створюються елітами для мобілізації населення на свою підтримку. Це зближує подібні об'єднання з партіями.

Націоналістичні рухи можуть існувати як серед бездержавних народів, так і вже створених національних державах. Метою перших є отримання незалежної держави для певної нації, останніх – зміна національної політики, що проводиться державою. Успішні націоналістичні рухи можуть поширити нову національну ідентичність серед значної кількості осіб навіть без наявності держави (Smith, 1991). В вже створених національних державах часто йде боротьба за гегемонію між рухами, що просувають різні національні проєкти.

Рухи за права етнічних меншин також впливають на конструювання національної ідентичності. На відміну від націоналістичних рухів, вони не висувують ідеї отримання незалежності, а концентруються на забезпеченні політичних, економічних та культурних прав для представників певного етносу. Культурні права найчастіше включають в себе вільний розвиток своєї мови та створення власних культурних інституцій. Подібні рухи мобілізують представників певного етносу на боротьбу, чим формують їх колективну ідентичність. Часто рухи за права об'єднуються в коаліції та створюють спільний проєкт інклюзивної громадянської нації, що протистоїть проєктам, заснованим на культурі титульного етносу. Якщо правлячий в державі режим пригноблює подібні рухи, то вони мають тенденцію до радикалізації та переходу до боротьби за незалежність.

Спеціалізовані громадянські організації та ініціативи також відіграють помітну роль в конструюванні національної ідентичності. Вони можуть бути частиною націоналістичних рухів чи рухів за права етнічних меншин, а можуть і діяти самостійно. Як правило, вони не мають масового членства і спеціалізують на конкретних завданнях. Наприклад, це можуть бути ініціативи, що намагаються зберегти певну мову чи поширюють певний історичний наратив. Успіх подібних проєктів залежить від наявності в них ресурсів та здатності об'єднуватись зі схожими організаціями.

Свою роль в конструюванні національної ідентичності можуть відіграти і об'єднання, що спочатку мали іншу сферу діяльності, але з часом

почали торкатись національних питань. Наприклад профспілки можуть пов'язати боротьбу за права робітників з боротьбою за права певного етносу та стати частиною ширшого руху, що їх відстоює.

Наступним важливим суб'єктом громадянського суспільства, що займається конструюванням національної ідентичності є медіа, що включають в себе ЗМІ та мистецтво. По-перше, вони створюють уявлені спільноти з аудиторій, що їх споживає. По-друге, вони формують певне уявлення про те, чим є нація в своєму контенті.

Бенедикт Андерсон пов'язував появу модерних націй з розвитком медіа. На його думку, сам факт споживання того ж самого медіа-продукту створює у людей уявлення про належність до окремих національних спільнот. Спочатку значний поштовх цьому процесу надала поява книгодрукування, пізніше – поява друку газет, радіо та телебачення (Anderson, 1983).

Не менш важливим є те, як медіа формують уявлення про націю. Вони поширюють певну систему класифікацій про те, що саме вважається національним, а що ні. Це може включати в себе широкий набір характеристик: від «правильної» мови до кольору шкіри.

На думку С. Холла, медіа поширюють «мапи значень» – спільні рамки розуміння, які дозволяють людям осмислювати світ. Національна ідентичність формується через ці мапи: медіа створюють наративи про спільну історію, символи та цінності. Виробники медіа кодують національну ідентичність через вибіркові наративи, що відтворюють домінуючий порядок. Наприклад, західні медіа часто кодують національну ідентичність як «білу» та «європейську», зображуючи етнічні меншини та представників не-європейських культур як «іншого». Аудиторія не є пасивною: вона може приймати домінуюче декодування, частково модифікувати або повністю його відкидати (Hall, 1997).

Медіа завжди є сферою символічної боротьби між різними акторами. Державні інституції, політичні партії та соціальні рухи мають свої ЗМІ, що просувають різні дискурси про те, чим є нація. Конкуренція існує і в сфері мистецтва: митці з різними поглядами відтворюють в своїх творах відмінне бачення на національні питання. Рівень символічного капіталу, яким володіє певне медіа, напряму залежить від поширеності національного проєкту, який воно просуває.

Медіа можуть формувати ідентичність як за допомогою прямої політичної пропаганди, так і за допомогою «банального націоналізму». Так, ЗМІ постійно приділяють особливу увагу подіям в своїй країні, вживають займенник «ми» в значенні членів нації, транслиують участь вітчизняних спортсменів в змаганнях тощо. Завдяки цьому повсякденному медіа-споживанню у індивідів формується уявлення

про те, що вони належать до національної спільноти (Billig, 1995).

Помітну роль в конструювання національної ідентичності відіграють спільноти інтелектуалів, яких можна визначити як акторів, що продукують ідеї. Більшість з дослідників націй звертають увагу на ключову роль інтелектуалів в процесі їх створення. Наприклад, М. Грог звертає увагу на те, що саме інтелектуали засновують націоналістичні рухи, надаючи етнічним культурним особливостям політичний сенс (Hroch, 1985).

Найчастіше інтелектуали використовують націоналізм для підвищення власного статусу. Наприклад, вони не бажають бути провінційними авторами у великій імперії і тому пов'язують свої творчі та політичні стратегії з боротьбою за незалежність. Інтелектуали можуть бачити себе як культурну та політичну еліту нової нації, що дасть їм доступ до влади чи визнання. П. Бурдьє підкреслював, що позиції інтелектуалів в соціальній ієрархії залежать від цінності національного культурного капіталу, яким вони володіють: «Таким чином, інтелектуали пов'язані з національним культурним капіталом різною мірою залежно від своєї спеціалізації, і відповідно вони мають, набагато більше, ніж прийнято вважати, національні та націоналістичні інтереси» (Bourdieu, 2014, p. 359). Часто подібний вибір націоналістичної стратегії є результатом не холодного розрахунку, а того, що той же Бурдьє називав «почуттям гри», викликаним неусвідомленими схильностями та навичками, закладеними в габітусі (Bourdieu, 1990).

Інтелектуали можуть просувати певний проєкт національного будівництва різними способами: науковими роботами, літературними романами, публіцистичними статтями тощо. Між інтелектуалами з різними позиціями йде символічна боротьба за визнання їх проєкту офіційним у державі. Це визнання зміцнює їх позиції в соціальній ієрархії та надає значні можливості для просування їх дискурсів через державні інститути.

Коротко згадаємо про ще один суб'єкт громадянського суспільства, що займається національним конструюванням – релігійні організації. Часто націоналізм та релігію розглядають як конфліктуючі системи класифікації реальності. Проте релігійні організації можуть відстоювати та надавати сакрального значення певному типу національної політики, щоб збільшити свій рівень впливу. Вони мобілізують прихожан на її підтримку, чим впливають на їх ідентичність.

Окрім внутрішніх суб'єктів, на конструювання національної ідентичності можуть впливати і іноземні актори. Інші держави можуть просувати дискурси національної ідентичності, які вважають вигідними для себе. В першу чергу це стосується зовнішньополітичних оцінок. Лояльність офіційної

національної ідентичності певної держави до іншої країни дозволяє простіше нав'язати їй необхідні економічні та військові угоди. Окрім цього, підтримка ідентичнісних розколів в іншій країні може дестабілізувати конкурента.

Подібний вплив можуть реалізовувати світові чи регіональні держави, колишні імперські метрополії, міжнародні об'єднання чи просто сусідні країни. Вони підтримують партії, громадянські організації та медіа, що просувають вигідні для них національні дискурси.

Одним з найпопулярніших форматів побідного конструювання є те, що Р. Брубейкер називає «націоналізмом зовнішньої батьківщини». Певна національна держава оголошує себе державою всіх представників свого титульного етносу. Після чого починає підбурювати націоналістичні почуття серед представників цього етносу в сусідніх до неї державах. Це може відбуватись як в більш м'яких форматах (фінансування медіа та освітніх закладів), так і у вигляді військової підтримки повстанських формувань. Часто окрім держави підтримувати політику «націоналізму зовнішньої батьківщини» може мережа громадянських організацій, що формують зв'язки зі схожими організаціями в «країні-жертві» (Brubaker, 1996).

Значну, але часто недооцінену роль в конструюванні національної ідентичності відіграє сім'я. В ній відбувається первинна соціалізація дітей, в рамках якої вони вперше дізнаються про свою приналежність до нації та етносу. Родина намагається забезпечити своє соціальне відтворення, в тому числі, в аспекті ідентичності. Завдяки своїм батькам діти вивчають рідну мову та отримують перші уявлення про власну культуру, символи, розділення на «своїх» та «чужих». Також батьки вирішують у яку школу ходитиме дитина, які книжки читатиме та які ЗМІ дивитиметься, що має значний вплив на формування ідентичності.

Уявлення про ідентичність, що формується в родині можуть протирічити тим, що нав'язуються державою та іншими масштабними суб'єктами. Часто родина є основним актором опору асиміляції певного етносу. У випадках, коли держава забороняє вільний розвиток певної етнічної культури, вона може все одно відтворюватись завдяки родині протягом кількох поколінь. Також сім'я може формувати дискурс національної ідентичності, відмінний від офіційного. Наприклад, через сімейну пам'ять інакше відтворювати альтернативні трактування історичних подій.

REFERENCES

- Althusser, L. (1971). Ideology and ideological state apparatuses. In L. Althusser, *Lenin and philosophy and other essays* (B. Brewster, Trans., pp. 127–188). New York, NY: Monthly Review Press.
- Anderson, B. (1983). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London, UK: Verso.
- Barth, F. (Ed.). (1969). *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*. Bergen; London: Universitetsforlaget; Allen & Unwin
- Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. London, UK: SAGE Publications
- Bourdieu, P. (1985). The social space and the genesis of groups. *Theory and Society*, 14(6), 723–744.

Висновки.

Підводячи підсумки, варто сказати про те, що національна ідентичність є певним дискурсом про націю. Поширення цих дискурсів є результатом дії символічної влади, що нав'язує індивідам певний набір номінацій та класифікацій. Часто одночасно існують кілька національних дискурсів, між прихильниками яких йде боротьба за гегемонію. Головними суб'єктами конструювання національної ідентичності є держава, політичні партії, громадянське суспільство, іноземні актори та родина.

Національні держави намагаються підвищити свою легітимність у населення та стандартизувати управління ним. Із-за цього вони намагаються сформувати у всіх громадян єдину національну ідентичність. За допомогою системи своїх інститутів вони поширюють стандартизовану мову, офіційний історичний наратив, уніфіковану сукупність національних культурних форм та символів, спільних зовнішньополітичних оцінок та об'єднуючих націоналістичних цінностей. Для цього держави «націоналізують» бюрократичний апарат, вводять загальну військову повинність, створюють музеї та пам'ятники, встановлюють офіційні свята та дають назви топонімам, регулюють медійну сферу та регулярно проводять переписи населення. Але ключовим інструментом державного конструювання національної ідентичності є обов'язкова шкільна освіта, за допомогою якої діти перетворюються в «націоналізованих» суб'єктів.

Повністю реалізувати певний проєкт національного конструювання можливо лише маючи контроль над державними інституціями. Але інші суб'єкти можуть поширити певний національний дискурс серед значної кількості індивідів. Політичні партії намагаються мобілізувати людей на свою підтримку, формуючи в них певний тип національної ідентичності. Суб'єкти громадянського суспільства намагаються підвищити роль в соціальній ієрархії представників певних соціальних груп за допомогою просування певного проєкту національного конструювання. Іноземні держави можуть підтримувати ті форми національного будівництва, що сприятимуть їх національним інтересам. Родина намагається забезпечити своє відтворення, завдяки чому формує в дітей певний тип національної ідентичності.

- Bourdieu, P. (1990). *In other words: Essays towards a reflexive sociology* (M. Adamson, Trans.). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power* (G. Raymond & M. Adamson, Trans.). Cambridge, UK: Polity Press.
- Bourdieu, P. (2014). *On the State: Lectures at the Collège de France, 1989–1992* (D. Fernbach, Trans.). Cambridge, UK: Polity Press.
- Brubaker, R. (1996). *Nationalism Reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge* (A. M. Sheridan Smith, Trans.). New York, NY: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). New York, NY: Pantheon Books.
- Foucault, M. (2009). *Security, territory, population: Lectures at the Collège de France, 1977–1978* (G. Burchell, Trans.; M. Senellart, F. Ewald & A. Fontana, Eds.). New York, NY: Picador / Palgrave.
- Gellner, E. (1983). *Nations and nationalism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks* (Q. Hoare & G. N. Smith, Trans.). New York, NY: International Publishers.
- Hall, S. (Ed.). (1997). *Representation: Cultural representations and signifying practices*. London; Thousand Oaks, CA: SAGE / Open University.
- Hobsbawm, E., & Ranger, T. (Eds.). (1983). *The invention of tradition*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Hroch, M. (1985). *Social preconditions of national revival in Europe: A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations* (B. Fowkes, Trans.). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Smith, A. D. (1991). *National identity*. London, UK: Penguin Books.
- Weber, E. (1976). *Peasants into Frenchmen: The modernization of rural France, 1870–1914*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Weber, M. (1946). *Politics as a vocation* (H. H. Gerth & C. Wright Mills, Trans./Eds.). In *From Max Weber: Essays in sociology* (pp. 77–128). New York, NY: Oxford University Press.